

**АКТУАЛЬНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ**

ВЫПУСК 10(78)

Часть 6

Октябрь 2021 г.

Переяслав 2021

Акшабаева Л. М.

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

(Қарағанды, Қазақстан)

**ЖЕЛТОҚСАН ТАҚЫРЫБЫНА М.БАЙҒҰТҰЛЫНЫҢ
«ЖОҒАЛҒАН ЖҰРНАҚ»
ӘНГІМЕСІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа: Мақалада М. Байғұтұлының желтоқсан тақырыбына арналған «Жоғалған жұрнақ» әңгімесінің поэтикалық ерекшеліктері талданады. Еліміз тәуелсіздік алғасын, өткенімізге көз жіберу мақсатында бұрын айтуға тыйым салынған «жабық» тақырыптардың бірі - Желтоқсан көтерілісі. Қазақтың қылышылдаған қыз-жігіттерінің көз жасынан тұратын бұл тақырыпты біраз қаламгерлер өз шығармаларына арқау еткені белгілі. Желтоқсан ызғарын да тұңғыш аңзарған жазушылардың бірі – Мархабат Байғұтұлы. Ол іс-әрекеті, мінез-құлқы өзгеше кейіпкерлердің бейнесін сомдауға талпынды. Осы талданып отырған әңгіме тақырыбы қазақ халқы үшін ел Тәуелсіздігінің бастаулары болған желтоқсан тақырыбының өзектілігі, саяси-әлеуметтік дискурсының көкейтестілігі, идеялық-эстетикалық жүгінің зәрулігімен ғана емес, шығарма композициясында қолданылған әдіс-тәсілдердің молдығында,

шығарма жанрымен үйлесім, үндестігі мен жарасымдылығы жайында әңгіме етуге тұрарлық жаңалығымен бағалы.

Кілт сөздер: «Жоғалған жұрнақ», желтоқсан көтерілісі, сюжет, градация, ұлттық

Қолына қалам ұстаған жандар арасында – желтоқсан тақырыбына қалам тартушылар аса көп емес. «Жұрнақ көке жынданып кетіпті». Әңгіме оқушы баланың көзімен беріледі. Жазушының шеберлігі айқын. Оқып шыққан жан кейіпкер тағдырына жаны ашиды. Жалған пафостан ада. Текемет кенті тегіс білетін Қонақбай ағайдың жалғыз ұлы – Жұрнақ тек желтоқсан қасіретінің құрбаны болған жас жігіт. Оның есімі әншейін берілмеген. Бұл жоғалған ұрпақтың символы. Мәңгүрттену симптомдары аллегория арқылы айтылған. «Жынды Жұрнақ адамдарды бір-бірінен айырмайтын, кісі танымайтын, кімнің кім екенін мүлде білмейтін». Қазіргі қазақ баласының кейіпіне ұқсайды, ана тілін білмейді, өзі мен жатты, ақ пен қараны ажырата алмайды. Ұлтсыздану мен жаһандану дертіне шалдыққан ұрпақ қасіреті бейнеленген. Санасы мәңгүрт. Ұлтының қасиетін танудан қалып, қазақтықтан аулақ кетіп барады. Жұрнақ – текті әулеттен. Сондай озық жасты заманы қор қылды. Мәскеуде оқып жүрген білімді жігіт. Алматыға сүйген қызы Алмаға келгенде тепкіге ұшырайды. Басынан арматура темірімен ұрған. Жұрнақтың жындануының негізгі себебі, сүйген қызынан айырылуы, сол бір қазақ қыздарының көрген қорлығы. Әкесі тіл мен әдебеттің маманы. Ол күйіктен қайтыс болды. Директор Сағындықовтың анасы ғана жынды Жұрнақтың бетінен сүйеді. Оған кейін Жұрнақ: «Жоқ, сізді танымаймын, бірақ бетімнен сүйгеніңізді білем ғой, неге білмеймін» [1, 12] дейді. «Ана байғұс ал кеп еңіресін-ай сонда». Директор Сағындықовтың анасы. Жұрнақ жынданған, қоғамдағы асыл қызыметінен айырылған. Текті ағалар да заманға күйлеген. Сондықтан қалың елі қазағы қорғаусыз. Жұрнақ айнала жұрттан әнкүйден сабақ беретін Сағынышты, директор Сағындықовты тану қиын емес. Бұл қазақтың тегі мен өткеніне сағынышты, тектілікті аңсауды тұспалдайды. Бұл символдық әңгіме. Жұрнақ өлерінде туған үйінің табалдырығына кеп тізе бүгеді. Автор мұны кейіпкер санасында сағыныш деген ұғым өлмеген деп түйіндейді.

Өзгеше оқуға өз күшімен түсіп, алты жылдан астам уақыт оқып, Алматыдағы сүйген қызына келген кезінде, Желтоқсан көтерілісі басталған кезге тап болған Жұрнақ пен осы сыбырлап айтуға қорқатын оқиғаны

ұйымдастырушысының әкесі ретінде күнде ауданға, тіпті облысқа сүйреп, зықысын шығарып, мазасы кетіп жүрген әке бейнесі нанымды шыққан.

«Сонда ғой, қысқы каникулдан кейінгі алғашқы сабаққа кірген Қонақбай ағайды біз танымай таңырқағанбыз. Мектебіміздегі барлық мұғалімдерден биік көрінетін ағайымыз мұқым-мүлде кішірейіп кеткен екен.

Бәрінен де бетер қайран қалдырғаны қалжыраңқы Қонақбай ағайымыздың жайшылықтағы жылуарлы жанарының бұрынғы нұрынан жұрдайлығы еді» - деп автор көтеріліске қатысты деген ұлының қай қуыста, қай түрмеде жатқанын білмей жаны қиналған, елінің, жұртының еңбегі сіңген абыройы мен беделі бар ұлағатты ұстаздың тергеу мен тексеру жанын жегідей жеп қойғанын суреттеу мезетін сәтті шығара білген. Сарсаң болып сандалған, шақшадай басы шарадай болып қалжыраған, ешкімнен демеу таба алмай, тірі пендеден көмекте сұрай алмай сенделген, түңілген кейіпкер бейнесі нанымды шыққан. «Нұры тайған жанарды» суреттеу арқылы автор болашағынан, «үміт еткен көзімнің нұры балам» дегендей үміті үзіліп, мойынұсынған пенденің бейнесін берген. Жазушының көрсетіп отырғаны, ел аман жұрт тынышта төрт құбыласы сай шаңырақтың төбесі ортасына түсіп, кешегі Мәскеуде оқуын оқып, бітіріп келе жатқан ұлымен мақтанып жүрген әке, кіріптар болып, көзін көтере алмай, ел бетіне тіктеп қарай алмай жүзімен жер шұқып жүргені. Бұның сыры неде деп мәңгілік жауабын бірде тауып, бірде таппай оқиға желісін трагедиямен өрбіте, ширықтыра түседі

Автор сюжет желісін шиеленістіруде бірте-бірте үдемелі, градация әдісін қолданады. «Әйтеуір Жұрнақ Қонақбайұлы сынды мәскеулік студенттің де «бүлікшілерді» бастаушылардың бірі екенін естідік. Текемет кентінде, Қазығұрт тауының бір бүйіріндегі кеңшар орталығында сыбыр мен күбір көбейді. Жұрттың бәрі бір-біріне ашып ештеңе айтпауға айналған. Күдік пен күмән ауруы асқына түскен. Жұрнақ көкені соттағалы жатыр екен десті [1, 21].

Сексен сегізінші жылдың көктемгі каникулында Жұрнақ көке жынданып кетіпті деген қан жоса хабар да келіп жетті. Қонақбай ағай. Қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ беретін, жыл жарымға жуық уақыттан бері жаһаннам қоғам ба, жандайшап адам ба, азапқа буып, тозаққа таңып тастаған қайран ағатайымыз қайтыс болыпты.

«...Ол кісіні жерлеуге жеті-сегіз адам ғана қатысыпты. Жаназасы жасырын шығарылған деседі. Мектеп мұғалімдері мен оқушылардың баруына мұқым тыйым салынған» [1, 24]

Қаламгер сол жылдарда нақ осындай фактілердің көп болғанын, сол бір желтоқсан оқиғасына байланысты ел басына түскен әртүрлі жағдайларды суреттеу арқылы үлкен әлеуметтік шындықты батыл ашып отыр. Ресми насихат басқаша дегенмен, шындықтың шын бет-әлпеті осындай еді дейді авторлық таным парасаты. Жазушы сол шындықты көре білген және соны батылдықпен, жүректілікпен шынайы жеткізе білген. Көзі ашық, көкірегі ояу парасатты азамат бүкіл қоғамымызда белең алған көзбояушылық індетін аша білген.

Қазақы танымда күнәһар адамды ақтық сапарға шығарғанда ерте замандарда осындай ел көзінен жыраққа, тіпті жаназасын жасырын шығарып жататын. Жалпы шариятта о дүниеге аттанған адамды қаралап, даттап, кінә арту үлкен күнә болып саналады. Яғни, пенде күнәһар екен, еместігін Алланың алдындағы ар-амал сотында ғана жауап береді. Күнәсі бар ма, жоқ па, оны тек Алла ғана шешіп, төрелік етпек.

«Ол Айқұмырсқадан көшпей қалған жеті-сегіз үйдей сәл былайырақтағы Тақиятөбенің тепсегінде, өзі туған үйдің орнында шапанының етегінен тас төгіп отырған күйінде қатып қапты. Зерттеңкіреп қарасақ, Жұрнақ көке тұп-тура туған үйінің балдырығына тізерлеген екен. Байқадыңыздар ма, Жұрнақ жынды бола тұра, туған табалдырығына тізерлеп, кіндік кескен үйіне басын иген тәрізді» Жалпы шығарманың әлеуметтік мазмұнын, жазушы үй қарашаңырақ мотиві арқылы айқындап отырады. Демек, қаламгер ұлттық танымға тән мотивтер мен дәстүрлі символдарды шебер пайдалану арқылы Желтоқсан қасіретінің қазақтың халықтық рухына тигізген зардаптарын аша білген.

Себебі, «Жалпы ұлттық идея – белгілі бір ұлтқа тән, ұлт ерекшеліктері көрсететін, қамтитын ұлттық дәстүр. Ұлттық идея – ұлттық болмыс – қасиетінің бейнесі іспеттес. Ұлттық тағдыры деген сөз иісі қазақ тағдыры деп ұғамыз»– дейді көрнекті әдебиет танушы Ш. Елеуенов ұлттық сана-сезім, елжандылық қақында.

Ана тілінің қадір-қасиетін шәкіртіне ұқтырып, ұлт жолында адал қызмет атқарған ұстаздың трагедиялық тағдыры осы. Оқиғадан зардап шеккен әрбір қазақ отбасының ортақ ахуалы. Өз ортасынан оқ бойы озық тұрып, білім қуып, Ресейде жүрген студент ұлттың желтоқсанда сүйгенін құтқарам деп соққыға жығылуы, миы шайқалып «жынды атануы», ауылдас, ағайынның тәлкекке ұшыратып кемсітіп, қорлауы, перзентінің тағдырына налынған әке күйініші шығарма оқиғасы ширата түседі. Өңгіме негізін құрайтын екі желі бар. Бірінші: Заман, қоғам әділетсіздігі, екінші: Ортаның әлеуметтің жеке

адамға қиянат, өзара мейірім, қайырым қасиеттерінен де азғындай бастағандығының ауыр суреттерін береді: Ал, қалың жұрт «жынды» атаған Жұрнақ жанында мейірім мен ізгіліктің шуағы мол. Әке шаңырағына деген адалдық, өз туған босағасына деген сүіспеншілік сезімдерін жадынан шығармауы оның шын мәніндегі адамдық болмысын биіктете түседі. Қоғам қысымы, қолдан жасаған қысастық пен ортаның зәбірі оның болмысын аласарта алмайды. Шығарманың көркемдік қуаты да осында.

Әңгіменің «Жоғалған жұрнақ» деп аталуының өз тегін емес. «Қазақ тілінен сабақ беретін мұғалімнің ұлының есімін Жұрнақ» қоюының өзі сол өзі беретін тіл сабағына қатысты шығар бәлкім, дегенмен, автордың өз туындысына салып отырған салмағы мүлдем басқа тәрізді. Шын мәнінде, мұның сыры өзгеде. Жас өрімдей болашағынан үлкен үміт күттірген жігіт Жұрнақтың өмірі неліктен өксікпен өтті деген сауалға? Өрімдей жастың жынданып, ақыры өмірмен ерте қоштасуына итерген жағдайдың қоғамдық, әлеуметтік астары бар. Ол тоталитаризмнің жұқпалы, жабысқақ «көзбояушылық» дерті. Бір Жұрнақтың ғана емес, қаншама жастың өмірін қыршынынан қиып, сотта сағын сындырып, жігерін жасытты. Автордың айтпағы осының алдын алып, осындай дәрежеге жеткізбеске болмады ма, деген сауал. Жауабы жоқ сұрақ [3, 218].

Көшеге қалың әскермен бірге, 10 мыңнан астам жұмысшы жасақшысы шықты. Оларды арнайы бөлінген автобустармен алып жүрді. Жұмысшы жасақшыларын ұйымдастыруға Алматы обкомының 1-хатшысы М. Меңдібаев пен қалалық комитеттің 1-хатшысы Г. Шулико тікелей жауапты болды. Қалалық партия комитетінің бөлім бастығы А. Хмызов, Москва және Октябрь аудандық партия комитетінің бірінші хатшылары Ю. Ежков, Ю. Мещеряков дегендердің шолақ белсенділігі, тіпті шектен асып кетті. Оған Алматы электр техникасы зауытының бұрынғы директоры Еркін Қадыржановтың мына бір сөзі куә: “17 желтоқсанда мен зауыттан жасақшылар жинап, оларды алаңға апару туралы Октябрь аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы Мещеряковтан шұғыл бұйрық алдым. Алаңдағы қарсылықты басу үшін оларға арматурадан арнайы темір кесіндісін қиып беру ескертілді” [4, 23]

Осы талданып отырған әңгіме тақырыбы қазақ халқы үшін ел Тәуелсіздігінің бастаулары болған желтоқсан тақырыбының өзектілігі, саяси-әлеуметтік дискурсының көкейтестілігі, идеялық-эстетикалық жүгінің зәрулігімен ғана емес, шығарма композициясында қолданылған әдіс-тәсілдердің молдығында, шығарма жанрымен үйлесім, үндестігі мен

жарасымдылығы жайында әңгіме етуге тұрарлық жаңалығымен бағалы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Байғұт М. Жоғалған жұрнақ. Әңгіме. Таңшолпан. 2011, №6.
2. Елеукенов Ш. Жаңа жолдан. – Алматы, 1989. – 58 б.
3. Әлімтегі Ж. Жасырын хат // Дауа. № 10 (40) желтоқсан, 1993.
4. Садықұлы М. Намыс оты лапылдап // Жұлдыз, №11, 1996.
5. Жүнісбекұлы Б. Желтоқсан шындығы толық айтылды ма? // Ақиқат, №10